

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Fəridə Mikayılova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali

<https://ORCID.org/0009-0003-23429686>

feride.mikayilova@agcebedi.adpu.edu/az

Xülasə

Türk xalqları arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı ortaq əlifbanın, ünsiyyətin yaradılmasına ciddi ehtiyat yaratmışdır. Məqalədə bu aspektdə mülahizələr yürüdülmür, qədim dövrdən istifadə edilən əlifbalar haqqında məlumat verilməklə xüsusiyyətləri sadalanır. 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti kimi latın qrafikalı əlifbaya keçidin bünövrəsi hesab edilir. Bu qurultayda türk dillərinin bir sıra problemləri müzakirə edildi. Belə ki, əlifba məsələsi, imla-orfoqrafiya problemi, termin məsələsi, tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri və s. kimi vacib məsələlərin gələcək inkişaf xətti müəyyənləşdirildi.

Açar sözlər: türk xalqları, ortaq əlifba, dil birliyi, ədəbi dil, mədəni inkişaf.

ISSUES OF COMMON TERMINOLOGY IN TURKISH LANGUAGES

Feride Mikayılova

Agjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

At the end of the 20th century, with the collapse of the Soviet Union, the Turkic world began to search for a common alphabet, a common language and common terms. This arose from historical necessity. At that time, proposals were put forward to create an artificial language that each of the Turkic peoples could understand as a common language, or to use one of the existing Turkic languages as a common language. This also meant the creation of common terminology among Turkic languages in the search for a common language.

At the modern stage, it is important to create terms in science that are appropriate for new concepts, to use a single term that is more appropriate for these concepts, to standardize terms and to conduct applied research to ensure

their international understanding. The article presents ideas and considerations related to common terminology. It is noted that the creation of common terminology is important in terms of realizing the unity of the Turkic peoples and their literary languages.

Key words: Turkic peoples, common alphabet, common language, common terminology, the problem of literary language unity.

ПО ВОПРОСУ ОБЩЕГО АЛФАВИТА В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Фарида Микаилова

Агджабединский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

Резюме

Развитие политических, экономических и культурных связей между тюркскими народами создало серьезные возможности для создания общего алфавита и коммуникации. В статье рассматривается этот аспект, приводится информация об алфавитах, используемых с древних времен, и перечисляются их особенности. Историческое значение Первого Все-союзного тюркологического конгресса, состоявшегося в 1926 году, рассматривается как основа для перехода к латинскому алфавиту. На этом конгрессе обсуждался ряд проблем тюркских языков. Так, вопрос алфавита; проблема орфографии и правописания; В статье определены важные направления дальнейшего развития: терминологические вопросы, педагогико-методические вопросы, взаимодействие родственных и соседних языков, проблемы интерференции и т.д.

Ключевые слова: тюркские народы, единый алфавит, языковое единство, литературный язык, культурное развитие.

Giriş/Introduction

XX əsrin son onilliklərində türk dünyasında ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır. Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, tarixin müxtəlif dövrlərində türk dünyasını ortaq türk ədəbi dil birliyi problemi həmişə düşündürmüşdür. Çünki bir xalqın, millətin formalaşmasında, inkişafında, sosial həyatında əlifbanın, dilin həlledici rol oynadığını maarifpərvər ziyalılar pncədən dərs edirdilər.

Tarixə nəzər salmış olsaq, demək olar ki, türk dünyası üçün ortaq əlifba, ortaq dil yaratmaq arzusu XX əsrin sonlarından daha çox aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Hazırda ortaq türk ədəbi dilindən istifadəyə, ünsiyyətə yiyələnmək

üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu problemin həlli bütün türk dünyasının marağında olan bir arzudur.

Əlifbalar və onların tarixi haqqında. Tarixin çətinliklərindən mətinliklə keçən türklər şamanizm, budizm, brahmanizm, musəvilik, xristianlıq, İslam dini kimi müxtəlif dinlərin, hind, Çin, ərəb və müxtəlif qərb mədəniyyətinin təsiri ilə bir-birindən fərqli olaraq on yeddi əlifbadan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Onların qısa xülasəsini belə vermək olar:

1. Orxon-Yenisey və ya Göytürk əlifbası. Bu əlifba V-VI və IX-X əsrlər arasında Yenisey qırğızları ilə Göytürklər tərəfindən işlənmişdir. Bu əlifba daş, dəri üzərinə yazılmışdır. Orxon-Yenisey hərfləri yüz əlliye qədər müxtəlif olmasına baxmayaraq Göytürklərdə otuz səkkiz hərfə endirilmişdir. Düz xətlərdən ibarət olaraq bir-birlərinə bitişməməsi bu əlifbanın özəlliyi olmuşdur. Dördü sait, otuz dördü yeni səslidir, yəni omonimdir. E, h, h, j və ü eyni səslərinin olmadığı əlifbada altı mürəkkəb hərf vardır və bir-birindən iki nöqtə (:) ilə ayrılır. Bu hərflərin nə vaxtdan bəri türklər tərəfindən işləndiyi hələ tam sübut olunmamışdır.

Bu yazının nümunələrinə Orxon abidələrində rast gəlirik.VII əsrə aid otuz parça Yenisey daşı və Şərqi Türküstanda IX əsrdən qalma yüz səhifəlik Falnamə (İrk bitik) kitabı da bu hərflərlə yazılmışdır. Bundan başqa, *“bu hərflərə bəzi ev əşyalarında, divar oymalarında və idarəetmədəki rəsmi yazılarda da rast gəlinir”* [Ertem, 2021:55]. Hal-hazırda Türkiyə Respublikasının Konya, Nijdə, Qayseri ətrafındakı səlcuqlardan qalma binalarda, Anadolu xalı və kilimlərində bu hərflərin (motiv olaraq) işlədilməsi onların türk millətinin malı olduğunu isbat etməkdədir

2. Tibet əlifbası. Buddist uyğurlar tərəfindən VII–X əsrlər arasında işlənmiş Hind yazısına əsaslanan əlifbadır. Heca sistemlidir. Otuz beş hərfi və doxsan yeddi heroqlif mənasında olan bu yazı soldan sağa doğru yazılır.

3. Çin əlifbası. VIII əsrdə çox az işlədilmişdir. Fikir yazısı olan Çin əlifbası iyirmi minə qədər şəkli (heroqlif) ehtiva edir. Şəkillər yuxarıdan aşağıya doğru yazılır. Sətirlər isə sağdan sola doğru sıralanır.

4. İbrani əlifbası. Eramızın VII əsrində yəhudiliyi qəbul edən Xəzər türkləri tərəfindən işlənmişdir. Daha sonra Krım, Polşa, Litva və Ukraynada yaşayan karaim türkləri də işlətməmişlər. İyirmi iki hərfdən ibarətdir. Türkcədən bəzi səslər üçün bəzi səslər əlavə edilmişdir. Sağdan sola doğru yazılır.

5. Suydi əlifbası. Uyğun dövlətinin yıxılmasından sonea (840-cı il) Şərqi köçürülən uyğurlar tərəfindən işlənmişdir. Orta İran dilinin bir qolu olan Suydi dili üçün yaradılmışdır. Arami əsillidir. İyirmi iki hərfdən ibarətdir. Sağdan sola doğru yazılır. Bəzi türkcə mətnlərdə və yazılarında görünür. Uyğur

xanı Bögünün 762-ci ildə Çinə etdiyi səfərdən bəhs edən “Sevrey abidəsi” və IX əsrdən qalma “Kara Balsagun Abidəsi” də uyğur xaqanının hökm sürdüüyü dövrdə bu hərflərlə yazılmışdır.

6. Brahmi əlifbası. E.ə. VIII-VII əsrlərdə yarandığı ehtimal olunur. Brahmi əlifbası 4 sait və 31 hecadan (samit+qısa “a” saiti), samitin burunda tələffüz olunmasını göstərən xüsusi işarədən ibarət idi. Soldan sağa yazılırdı. Hindistan Şri-Lanka (Seylon), Birma, Tailand və s. ölkələrdə yayılmış müasir əlifbalar Brahminin əsasında yaradılmışdır. Toxorlar, Sakalar və türklər tərəfindən VIII-XI əsrlərdə işlənmişdir.

7. Nəsturi-Suryani əlifbası. Uyğurlar və Şərqi türk topluluqları tərəfindən VIII-XI əsrlərdə işlənmişdir. Suryani əlifbasından yaranmışdır. Orta Asyaya xristianlığı yayan Nasturi misyonerləri tərəfindən gətirilmişdir. İyirmi iki hərfdən ibarətdir. Sağdan sola doğru yazılır. Türkcədən bəzi səslər üçün səslər əlavə edilmişdir. Şərqi Türküstandan Turfan ətraflarında xristian uyğurlara aid mətnlər tapılmışdır. XIII əsrlərdə bu yazıya məzar daşlarında təsadüf edilmişdir.

8. Manihey əlifbası. Mani uyğurları VIII-XI əsrlərdə Manihey əlifbasından istifadə etmişlər. Bögü Kağan 762-ci ildə Maniheizmi rəsmi din kimi qəbul etdikdən sonra Mani mətnləri bu hərflərlə yazılmışdır. Buna görə də bu hərflərə Mani əlifbası deyilir.

Manihey əlifbası Süryanilərin qədim Estranqelo yazısından yaranmışdır. İyirmi iki hərfdən başqa türkcədəki səsləri göstərmək üçün on dörd hərf əlavə edilmişdir. Sağdan sola doğru yazılır.

9. Uyğur əlifbası. VIII-XI əsrlərdə işlənmişdir. 745-ci ildə müstəqil dövlət quran uyğurların ilk yazısı olmuşdur. Arami əsilli Siydi əlifbasından yaradılmışdır. Mahmud Kaşğari uyğur əlifbasını Türk yazısı olaraq qiymətləndirmiş və türklərin yeganə əlifbası kimi tanımışdır. Türk lüğətlərini təşkil edən hərflərin hamısının on səkkiz səslə hərfi olub, türk yazısının bunlardan əmələ gəldiyini söyləmiş və hərflərin səs dəyərini ərəb hərfləri ilə göstərmişdir.

Getdikcə az işlənməyə başlayan uyğur əlifbası daha sonra monqolların rəsmi yazısı olmuş və Hatti-moğoli olaraq adlandırılmışdır. XV əsrdən işlədilmir. Mani, Budda və xristianlığa aid mətnlər bu hərflərlə yazılmışdır. Uyğurların əsas şəhərlərindən olan Turfan ətrafındakı mağaralardan tapılan mətnlər “Türkische Turfan texte” adı ilə 6 cildə nəşr edilmişdir.

İslamiyyətə keçid prosesində Atabetül-hakayik (XII (1435), Oğuz Kagan dastanı (XIII əsr), “Mühabbetname” (1353), “Sirasül-kulub” (1432), “Mesele kitabı” (1432) kimi əsərlər uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Türkiyə Respublikasının kitabxanalarında da uyğur hərfli mətnlər vardır. Bunlardan biri

Ankara Milli Kitabxanasında olan XIV əsrdə nəşr olunmuş bir məcmuədəki yazılardır. Həmin məcmuə iyirmi bir hərfli uyğur yazıları ilə yazılmışdır.

İstanbulda Süleymaniyyə kitabxanası Lala İsmail Əfəndi kitabları arasında 138 nömrəli “Risall-i-hatt-iMoğolo ve Cami-i cihannüma” [18] adı ilə qeyd edilən bir kitabda da M.Covdətın İstanbul Bələdiyyə Kitabxanasındakı kitabları arasında təlim məqsədilə yazılmış bu diqqəti cəlb edir. M. Covdət bu dəftəri 1930-cu ildə satılan Evran Hazinesinin (sənəd xəzinəsinin) daşınması zamanı yola tökülən kağızları toplayan uşaqlardan satın almışdır. İstanbulda Topqapı sarayı arxivləri arasında da uyğur hərfli mətnlər hələ də qalmaqdadır [9].

10. Peçeneq əlifbası. Orxon-Yenisey (Göktürk) əlifbasından əmələ gələn Peçeneq əlifbası IX-X əsrlərdə işlənmişdir. Sağdan sola doğru yazılır. Macarıstanın Matu Szent Miklos’da Atilla dəfinəsindəki əşyalar üzərindəki yazılarla müəyyən edilmişdir. Peçeneq əlifbası haqqında geniş məlumat yoxdur.

11.Ərəb əlifbası. Ərəb əlifbası qədimdən başlayaraq çox geniş yayılmışdır. Ərəblərin və bir sıra müsəlman xalqlarının, o cümlədən İran, Əfqanıstan, Pakistan xalqları, Sintszyan uyğurları və başqalarının işlətdiyi yazı sistemidir. Bu əlifbanın yayılmasına, əsasən islam dini səbəb olmuşdur. Ərəb əlifbası əsrlər boyu türk dilli xalqlar arasında da əlaqə vasitəsi kimi geniş işlənmişdir. “*Bu xalqlara, eləcə də Azərbaycan türklərinə ərəb əlifbasının gətirilməsi ərəblərin işğalçılıq siyasəti ilə bağlı olmuşdur*” [Dəmirçizadə, 1979:43]. Müsəlmanlar arasında geniş yayıldığına görə bu əlifbaya çox vaxt islami yazı, islam yazısı, Osmanlı türklərində işləndiyi üçün ərəb hərfli türk yazısı deyənlər də var.

Müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim” bu əlifbada yazıldığı üçün bəzən “Quran əlifbası” da deyənlər var. “*Azərbaycan yazısında ərəb əlifbasından 1922-ci və qismən də 1928-ci ilə kimi istifadə edilmişdir*” [Xudiyev, 1997:273]. “*Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilasına əlaqədar olmuşdur. Belə ki, ərəblər Azərbaycanı istila etdikdən sonra öz əlifbalarını da qəbul etdirmişlər*” [Xudiyev, 1997:379-380]. Türkiyə Respublikasında 1-3 noyabr 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbasından geniş istifadə olunmuşdur.

12. Passe-pa əlifbası. VIII əsrdə işlənmişdir. Buddizmi mənimsəyən Kubilay Xan (1214-1234) tərəfindən Çin və Monqolustana dəvət edilən Tibetli lama Pa-sse-pa tərəfindən və ya yaradılaraq monqolca da işlənmişdir. Qırx dörd hərfdən ibarətdir. Çin ənənəsinə görə yuxarıdan aşağıya doğru yazılır və sətirlər də soldan sağa doğru yazılır. Bu hərflərlə çox az türkcə mətn ələ keçmişdir.

13. Yunan əlifbası. XV-XX əsrlərarası türkləşmiş rumlar (yunan türkləri) və ya səlcuqlar zamanında bizanslılarla olan əlaqələr nəticəsində xristianlaşmış türklər tərəfindən işlənmişdir.

14. Erməni əlifbası. Türkiyədəki ermənilərlə ana dili türkcə olan xaricdəki ermənilər tərəfindən XV-XX əsrlərdə işlənilmişdir. Otuz səkkiz hərflidir. Soldan sağa yazılır. Türkcə səslər üçün xüsusi işarələr əlavə edilmişdir. Erməni əlifbası haqqında A.M. Qurbanov yazır: *“İlk erməni əlifbası 36 hərfdən ibarət idi. Buna XII əsrdə üç yeni hərf də əlavə edilmişdir. İndi erməni əlifbası 39 hərfdən ibarətdir. Bu hərfərdən 8-i saitlərin, 30-u samitlərin işarəsidir* [Qurbanov, 1999:136].

15. Latın-slavyan əlifbası. 1970-ci il oktyabr inqilabından sonra 1939-cu ilin sonuna qədər keçmiş Sovetlər İttifaqında işlənilmişdir. Əsas latın əlifbasıdır, lakin bəzi slavyan həfləri əlavə edilmişdir.

16. Slavyan – kiril əlifbası. Rusiyadakı xristian türklər, xüsusilə çuvaş və yakutlar tərəfindən XVIII-XX əsrlər arasında işlənilmişdir. Yunan əsilli qədim slavyan əlifbasını yunan missioneri Kirill (826-869) düzəltmişdir. Bu əlifba 43 hərfdən ibarətdir. Onun 24 yunan əlifbasından götürülmüşdür. 19-u isə əlavə edilmişdir [9].

Slavyan – kiril əlifbasından keçmiş Sovetlər birliyində Azərbaycan, qazax, qırğız, türkmən, özbək, başkir, qaraqalpaq, tatar, çuvaş, yakut, qaqauz, qumıq, uyğur, noqay, qaraçay türkləri və başqa xalqlar da istifadə etmişlər.

B.A.İstorin yazır ki, slavyan – kiril əlifbası əsasında öz əlifbalarını yaradan sovet xalqları bir sıra prinsiplərdən istifadə etmişlər. Belə ki, bəzi xalqlar rus əlifbasını eynilə qəbul etmiş, bəziləri isə əlifbadan dəyişiklik edib, onu dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmışlar. Ümumiyyətlə, SSRİ xalqlar yazısına rus əlifbası tətbiq edilərkən 33 hərfdən, 50-yə qədər işarədən və forması dəyişdirilmiş hərfdən istifadə olunmuşdur.

17. Latın qrafikalı yeni türk əlifbası. Bu əlifba 1928-ci ildə 1-3 noyabr tarixində Türkiyə Böyük Milli Məclisi Qanunla Türkiyə Respublikasının rəsmi yazısı olaraq qəbul etmişdir. Latın əsillidir. Latında olmayan türkcə səslər üçün ç, ş, ğ, ö, ü kimi bəzi həflər əlavə edilmişdir. Yalnız g və gi səsləri g gi və y səsləri g , ke kı səsləri də K hərfi ilə qarşılanmışdır. Soldan sağa yazılır, 29 hərfdən ibarətdir.

Fikirlərimizi burada tamamlayaraq qeyd edək ki, tarix boyu Azərbaycanda da müxtəlif əlifbalardan istifadə edilmişdir. İslam dinini qəbul edən Azərbaycan türkləri ərəb əlifbasından istifadə etsələr də, maarifpərvər ziyalılar bu əlifbanın çətinliklərini dəfələrlə söyləmişlər. Məhz bu səbəbdən

ərəb əlifbasını islah etmək və ya yeni əlifba yaratmaq uğrunda mübarizə aparmışlar.

1925-ci ildən başlayaraq türk dilləri latın əlifbasını qəbul etməyə başladılar. 1926-cı il fevral ayının 26-dan mart ayının 6-na qədər davam edən tarixi Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayı Bakıda çağırıldı. Qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin bünövrəsi qoyuldu. Qurultayda qəbul edilən qərara əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu və yeni türk əlifbasından istifadəyə başladılar.

Bu qurultayın müvəffəqiyyətlərindən biri də yeni Azərbaycan türk əlifbasının qəbul edilməsi oldu. Bunun nəticəsində Azərbaycanda ibidai məktəblərdə yeni latın əlifbasının tətbiqi 1926-cı ildən başlamış oldu.

1928-ci il iyulun 2-də yeni əlifbanın məcburi və qəti həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Qərara görə 1929-cu il yanvar ayının 1-dən Azərbaycanda olan bütün idarələr, nəşriyyatlar, məktəblər, təhsil ocaqları və s. öz işlərini yeni əlifba ilə aparırdı.

Nəticə/Conclusion

Beləliklə, türkoloji qurultayın tövsiyələrinə əsasən keçmiş SSRİ-dəki türk xalqları latın qrafikalı əlifbaya keçidilər. SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan müxtəlif illərdə latın əsaslı əlifbalara qayıtdılar.

1991-ci ildə İstanbulda Mərmərə Universitetində keçirilən Ortaq Türk Əlifbası simpoziumunda türk dilləri üçün vahid Latın əlifbasına ehtiyac məsələsi müzakirə edildi. İclasdakı elmi müzakirələrdən sonra müasir türk dilləri üçün 34 hərflili ortaq əlifba yekdilliklə qəbul edildi. Bu əlifba aşağıda göstərilmişdir:

Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ää Ff Gg Ğğ Hh Xx Iı İi Jj Kk Qq

Ll Mm Nn Ññ Oo Öö Pp Rr Ss Şş Tt Uu Üü Vv Ww Yy Zz (2)

Türk dünyasının mədəni birliyini, bütün sahələrdə qarşılıqlı inkişafını sürətləndirmək üçün bütün türklərin anlaya biləcək ortaq əlifbaya, ortaq ədəbi dilə nail olacağımız gün çox yaxındır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Ağamirov, C. (2016). Eski Azərbaycan yazısı. Ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün. – Bakı, – 64 s.
2. Çağdaş Türk Əlifbaları üzrə Beynəlxalq Simpozium (1992). / Redaktə edən Nadir Dövlət. – İstanbul: M.Ü.Türkşünaslıq İnstitutu, – 67 s.
3. Əlizadə, S. (1985). Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili / S.Əlizadə. – Bakı: ADU. – 85 s.
4. Hüseynoğlu, T. (2020). Milli dirçəliş, I Türkoloji qurultay və ədəbiyyat

məsələləri. 27 noyabr 2020 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: – 16 avqust.

5. Develi, H. (2019). Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışları / Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı. – İstanbul, – s.125.

6. İbrahimov, E. (2017) Türk Xalqlarının ortaq əlifba, imla ve ünsiyyət dili. – Bakı: “Mütərcim”. – 184 s.

7. Menzel, T. (2017). Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-Mart – 1926. Çev. Prof. Dr. Selçuk Ünlü. – Konya: Palet Yayınları.

8. Rekin, E. (2021). Elifbeden Alfabeye. – İstanbul, – 676 s.

9. <https://www.bing.com/ck/a?!&&p=01f353f0108a6dd71c168735fef5b85288560784789008f5e2dd6e9ba9eb1c8aJmltdHM9MTc3MDA3NjgwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=18ad9cb3-e8fb-6454-0e16-8849e96f6570&psq=%e2%80%9cRisall-i-hatt-iMo%c4%9folo+ve+Camii+cihann%c3%bcma%e2%80%9d&u=a1aHR0cDovL3Jpc2FsZWludXIua3ov>

10. <https://www.anl.az/el/Kitab/2016/Azf-292851.pdf>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxul olub</i>	<i>07.02.2026</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>10.02.2026</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>18.02.2026</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>